

Н.С. МАЖЭЙКА

ПІСЬМЕННІК І НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ МОВЫ

І на іншых вяршынях суровых
Вера! Роўнасцы! Свабода! Край!
Ты струменьчык матчынай мовы,
Быццам маці, не забывай! (9, 248)*

Гэтыя словы належаць Уладзіміру Сямёнавічу Караткевічу, пісьменніку і паэту, драматургу і публіцысту, аўтару твораў, якія з цягам часу будуць усё больш і больш звяртаць на сябе ўвагу даследчыкаў розных напрамкаў, гісторыкаў і этнографу, літаратуразнаўцаў і фалькларыстаў. Але асобнае месца сярод прац, прысвечаных творчасці аднаго з цікавейшых майстроў беларускай літаратуры, павінны заняць працы моваведаў (на жаль, гэтага яшчэ няма), таму што слова пісьменніка – гэта заўсёды трапяткое слова любові да роднай мовы і свайго народа, носьбіта і захавальніка моўных скарбаў, гэта слова чалавека, які заклікаў захоўваць моўнае багацце ў чысціні і самабытнасці, якому былі далёка не абыякавыя пытанні развіцця мовы наогул, яе гісторыі, пытанні моўнага майстэрства і працы пісьменніка ў мастацкім творы.

Як ніколі своечасова гучаць словы У.Караткевіча аб тым, што "...пісаць і гаварыць на сваёй мове гэтак жа натуральна, як дыхаць" (1, 309) і што толькі "хлопы... не любяць Радзімы, не любяць мовы, Іваны без роду, без племені" (9, 341).

Змаганне за мову, "...мілую, паўнагучную, плаўную, як поплаў блакітную", якую калісьці "...кінулі пад ногі... затаўклі" (3, 91), пісьменнік не аддзяляе ад змагання за свабоду, за волю і незалежнасць. Нездарма адзін з яго герояў (услед за аўтарамі) з глыбокім жалем і горыччу гаворыць: "Наш край, мая зямля! Багатая, прыгожая, мяккая душамі людзей – яна чужая нам. Спытасце: чым? Я скажу: мовай... Мова ў нас якая хочаце, толькі не свая" (2, 31) і галоўнай справай лічыць "змаганне за слова. Слоўнік. Пісьменства. Мова. Для ўсіх тых, што кінулі" (2, 122).

З болей пісьменнік адзначае, што ў свой час "на тутэйшую гаворку ... была накладзена афіцыйная забарона" (3, 63), хаця яна існуе ("...вось псалтыр – тутэйшая гаворка" – 3, 72). Галоўнае ж, на думку пісьменніка, заключаецца ў тым, што менавіта мова вызначае прыналежнасць чалавека да свайго народу, бо гэта "...непарушны нічым факт, мова чалавека" (1, 294).

Аб чым бы ні апавядаў пісьменнік, ён зноў і зноў звяртае ўвагу на тое, як гавораць яго героі, як ставяцца да роднай мовы, як яна гучыць і што адчувае ён сам, калі чуе "...музыку роднай мовы, п'е і не можа напіцца" (4, 84). Так, пачуўшы гаворку старой жанчыны ў аўтобусе, ён адзначае, што быццам "...сама Гармонія, гучаў, пераліваўся, звінеў у яе вуснах пявучы палескі дыялект" (7, 14).

Пісьменнік заўважае, што Грын-Дубатоўка ("Дзікае паляванне караля Стаха") "...сакавіта, прыгожа гаворыць па-беларуску, як якая-небудзь вясковая бабуля-свацця. Трапныя словы, жарты, прымаўкі так і сыпаліся з яго

* Першая лічба абазначае парадкавы нумар твора ў прыартыкулярным спісе літаратуры, другая – старонку твора.

языка" (3, 298). Герой аповесці "Вока тайфуна" Дубавец, які даўно пакінуў Радзіму, захаваў свой, "магілёўскі" акцэнт, бо "акцэнт незнішчальны", — дадае пісьменнік. А ён жа і жыў там "без года тыдзень", але "ні Балтыка, ні Поўнач не выжылі з яго магілёўскага. Палова слоў, палова фраз — адтуль. І гумар у яго быў спецыфічны, магілёўскі, амаль неперакладальны" (7, 26). А "вядомы доктар навук, адзін з лепшых матэматыкаў у Саюзе, некалькі моў, як бог, ведае. А "The" у яго ўсё адно як "дзе" гучыць і думае ён усё раўно па-барысаўску" (7, 25). Героі ж "Чазеніі" — украінцы, беларусы, рускія "...у першапачатковай чысціні збераглі свае мовы. Часам больш чыстыя, чым нават на радзіме" (7, 269).

Разам з тым Караткевіч адзначае, што "...нельга есці хлеб народа і грэбаваць ягонай мовай" (2, 31). І нездарма герой "Сівой легенды", швейцарац, ловіць сябе на тым, што стаў нават думаць "на іхняй гаворцы" (3, 145), бо "...жыў сярод іх дзевяць год, часам пачынаў думаць па-беларусінску" (3, 137), а маленькі выхаванец Клейны, арапчонак Янка, на пытанне, дзе ягоная радзіма, адказвае: "Тут... Тут мая і мова, і зямля" (2, 14). Кастусь Каліноўскі на заўвагу старога Вежы, што юнак альбо мазур ці паляк, бо паходзіць з "Віскай зямлі", дзе жывуць немцы, палякі, жмудзіны і інш., адказвае, што ён лічыць сябе беларусам, таму што яго "продкі то семдзiesiąт год жылі на гэтай зямлі... гаварылі яе гаворкай, спявалі яе песні" і дадае: "...у мяне дома гавораць мужыцкай гаворкай, маці не ведала іншай мовы; і браты мае, і я сам не ведаў да прагімназіі іншай" (1, 293). І, відаць, таму паролем юнакоў былі словы: "Каго любіш? — Люблю Беларусь! — То ўзаемна" (1, 294).

Пісьменнік з жалем адзначаў, што ў мінулым не было "слоўнікаў, мовазнаўчых прац, нататкаў аб старажытнай і сучаснай літаратуры" (2, 121). Адзін з герояў рамана ("Каласы...") сам робіць слоўнік архаізмаў і ўжо сабраў дзевяць тысяч слоў, робіць выпіскі з грамат, а свайму сябру раіць ва ўніверсітэце "...стаць бліжэй да Ізмаіла Сразнеўскага, прафесара і выдатнага філолага", "прыхільнасьць якога і прыдбаў Загорскі за пяць месяцаў" (2, 135) і пад кіраўніцтвам якога напісаў свой першы рэферат "Моўныя асаблівасці, што датычацца паўночна-заходняй мовы, у "Слове аб палку Ігаравым" (2, 135). Ён жа збіраў матэрыялы для слоўніка прыдняпроўскай гаворкі, а потым падрыхтаваў працы, якім Караткевіч невыпадкова надае наступныя назвы: "Асаблівасці дрыгавічанска-крывіцкай гаворкі ў "Слове на першым тыдні па вялікадні" Кірылы Тураўскага як першыя сляды ўзнікнення беларускай мовы" (2, 136) і "Прыдняпроўскія песні, паданні і легенды аб вайне, мяцяжу, рэлігійнай і грамадскай справядлівасці. Вопыт даследавання мэты (ідэі), сродкаў і мовы" (2, 137). І калі Сразнеўскі гаворыць яму: "Вы зрабілі незвычайнае. Вы адкрылі новы свет... цэлы народ", хаця сам дадае, што "лінгвістыка не ведае палітыкі", Алесь Загорскі ў адказ упэўнена гаворыць, што "лінгвістыка — гэта значна больш палітыка, чым усё натуразнаўства" (2, 137), бо "слова — гэта страшная зброя" (2, 344).

Сцвярджаючы пра тое, што беларуская мова — гэта адгалінаванне "ад іншых моў" (1, 307), у прыватнасці ад польскай, выклікаюць абурэнне пісьменніка, які гаворыць, што гэта абвяргаецца гістарычнымі фактамі, самай гісторыяй. "А Кірыла Тураўскі, а паданні, — гаворыць аўтар, — а тое, што наша друкаваная "Біблія" з'явілася раней, чым у многіх у Еўропе? А тое, што законы Статута Літоўскага склалі мы? А тое, што Польшча сто год судзілася законамі, напісанымі на нашай мове, а калі пераклала іх, то пакінула ўсе нашы тэрміны і адсылала тых, хто іх не разумее, да арыгінала? А тое, што рукапіс меж паміж Польшчай і Літвой, які даследчыкі лічаць польскім, напісаны беларускай гаворкай? А тое, што трыста год мовай княства была беларуская мова?" (2, 157).

Думкі пісьменніка ўвасабляюцца ў словах таго ж Алеся Загорскага, які на абразліваю заяву аб тым, што хутка можа з'явіцца "...замест мужыцкай гаворкі нейкая беларуская мова", з цвёрдай упэўненасцю гаворыць, што "...існаванне беларускай мовы не залежыць ад нашых жаданняў, як яе не называй. Яна проста існуе!" (1, 306).

З назіральнасцю даследчыка пісьменнік адзначае, што Эдмунд Вярэга ("Каласы...") гаворыў, як "гавораць беларусы з некаторых мясцін Гродзеншчыны. Не націскаючы на "а", вымаўляючы яго як нешта сярэдняе паміж "а" і "о", "гэта-го" (2, 125), што ў слове "дзень" павінен гучаць "маленькі водгук "з", амаль нячутны" (2, 242), што "кум ("Кніганошы") ... хоць і быў падданы прускай зямлі", але "дзекаў" і "чагокаў" (3, 62), што цыганка размаўляе па-беларуску ("Краіна Цыганія"), а "ў беларускіх цыганоў амаль ва ўсіх беларускія імёны і прозвішчы" (7, 66).

Цікавымі з'яўляюцца абгрунтаванні пісьменнікам дэтэктыўных падзей і іх раскрыццё на падставе лічбавых значэнняў літар старой кірыліцы, ужытай для зашыфраванні тайнапісу XVII ст. у рамана "Чорны замак Альшанскі". Караткевіч заўважае, што "невядомы аўтар таямніц незнарок парушыў сучасную яму старабеларускую граматыку, каб цяжэй было здагадацца" (4, 61). Разважанні пісьменніка набліжаюцца часам да сапраўдных навуковых меркаванняў, калі ён гаворыць, што кірылаўскі алфавіт не ўжываў літар "ў" і "э", і што мы нават не ведалі б, ці існавалі некаторыя гукі ў "тагачаснай фанетыцы, каб не ўскосныя меркаванні і каб... не беларускія кнігі, што напісаны арабскім алфавітам, які мае "дз" і мяккае "ц", і шмат іншых рэчаў такога роду" (4, 65).

Пісьменнік ведае, што літар у старабеларускім алфавіце ў часы Кірылы Тураўскага было сорок дзве і ўжо ў той час некаторыя з іх (ћ) не ўжываліся.

Цікава, што ў раздзеле рамана "Чорны замак Альшанскі" з характэрнай назвай "Пра жыццёвую неабходнасць грунтоўнага вывучэння стараславянскай граматыкі і алфавіта..." ідзе гаворка пра лічбавыя значэнні старажытных літар, а інтрыга пры раскрыцці таямніцы заключана ў тым, што шукальнікі скарбу памыляліся, палічыўшы, што літара В (в'ѣдзі) мае значэнне "тры" (калі А (азъ) – адзін, Б (букі) –два), у той час, як літара Б (букі) у старажытнай кірыліцы лічбавага значэння не мела ("Другая вежа ад кутняй, а не трэцяя" – 4, 229).

Герой Караткевіча нават складае слоўнічак (як гэта нярэдка рабіў і сам пісьменнік), "шукаючы па ўсіх выпісках, па ўсіх сваіх картатэках, па слоўніках у "Гісторыі кнігі", у Карскага і ў іншых кнігах" (4, 70). І з дакорам дадае, што "...вучоныя нашы так і не ўдасужыліся за сто год даследванняў зрабіць адносна поўны слоўнік старабеларускай мовы (слоўнічкі ў канцы некаторых гістарычных прац у лік не ўваходзяць ды і каштуюць няшмат" (4, 62).

Пісьменнік, спасылаючыся на гістарычныя помнікі пісьменства, аўтары якіх заклікалі да захавання роднай мовы, сцвярджае: "Чаго хочаце, каб слова дзедзіч зберагчы або маецнасць сваю? Слова хочечы зберагчы – мецьме вечнасць. Маецнасць адну хочечы сабе прыўлашчыці – морд душы атрымаеце" (2, 118). Пры гэтым пісьменнік захапляецца прыгажосцю старабеларускай мовы. "Бач, – гаворыць ён разам са сваім героем, – словы якія? "Каразн" – гэта азначае страта, пакаранне смерцю. Забылі слова! Або вось "плюта" – гэта нягода. А вось "сок" – ад слова сачыць (сок – чалавек, які сочыць, каб звер не ўцёк)... або "лезіва" – вяроўка, каб лезці па борць. А от, глядзі, "талкавіска" – месца, вытаптанае коньмі пад час бітвы. Забылі. Усё забылі" (2, 118).

Гаворачы пра тое, што старажытная мясцовая мова часам рабілася дрэннай, "...грубай ад барбарызмаў польскага паходжання" (3, 401), пісьменнік дадае, што сучасная сапраўды народная мова часцей за ўсё захоўваецца ва ўсёй сваёй прыгажосці і чысціні ў вясковых жыхароў" (4, 84), што менавіта тут гучыць "...чысцейшая – у тэатры Купалы пашукаць – беларуская мова" (4, 87).

Сапраўдным апафеозам гучыць прамова Алеся Загорскага ("Каласы...") пад час прыёму яго ў члены дваранскага клуба. Беларускія словы ўспрымаліся хаця і "...насцярожана, але адначасова зацікаўлена... бо пад столлю вялізнай залы гучала мяккая, як ручаіна, пывучая, як голас птушкі, гнуткая і цвёрдая адначасова, лаканічная мова. Гучала ўпершыню за шмат

год" (2, 28). "Само гучанне гэтых слоў было незвычайна для ўступнай прамовы. Гэта не былі французскія, польскія ці якія іншыя словы. Гэта была мова, на якой усе гэтыя людзі гаварылі са слугамі ў доме, з дробнай шляхтай – пры сустрэчах, з сялянамі – на полі..." і хаця гэтай гаворкай "гаварылі пяць мільёнаў", яе ніхто, "акрамя адзінак, не ўжываў пры спічах" (2, 28).

Любоў да роднай мовы адчувае і выказвае большасць герояў пісьменніка. Так, Майка ("Каласы...") з замілаваннем слухае "спеўную прыдняпроўскую гаворку Гелены" (2, 95), а Алесь Загорскі ледзь не стаў на калені перад Шаўчэнкам, калі прачытаў "ягоны" верш "Мова": так былі блізкімі яму словы – "...збочу я да пякельных катлоў, калі першы ж анёл на мове маёй мне не скажа: "Братка, здароў!" (2, 169) – верш Караткевіча (9, 365). І ён жа, абараняючы перад губернатарам погляды раскольнікаў, падкрэслівае, што "яны... харошы, цвярозы, працавіты народ", дадае: "...памяць, мову, звычаі збераглі, не растрэслі" (2, 198).

Сам пісьменнік з глыбокай павагай ставіцца да паняцця "слова", якое ён выкарыстоўвае для назвы роднай мовы і піша яго з вялікай літары. "З трапятаннем адчуваю дыханне майго прашчुरа, зменлівае і вечнае Слова яго!" (7, 13). Таму невыпадкова, відаць, на "прашчुरаў", на продкаў вельмі часта спасылалася пісьменнік, калі тлумачыць некаторыя свае погляды ці разважанні, альбо проста выкарыстоўвае старабеларускую лексіку.

Так, напрыклад, ён піша, што "ў старых кнігах літары напісаны старажытным, чорным і парудзелым атрамантам. Інкаўстам, як называлі яго нашы продкі ў тыя часы" (4, 64), што яны, продкі, вызначаліся наогул "рацыяналістычнасцю і схільнасцю спрашчаць непатрэбныя складаныя рэчы, а "літары "ксі", "псі" не былі ў пашане ў старажытных беларусаў; асабліва ў мірскіх дакументах" (4, 65).

Разважаючы пра паходжанне слоў, іх вытокі і значэнні, пісьменнік даволі часта дадае, што так гаварылі нашы продкі. «Мы завём гэта калодай. Продкі называлі гэта "свепет". Мясцовыя людзі кажуць "слепет", і ў гэтым слове ясна адчуваецца старажытнае праславянскае "в", якое так і не паспела перайсці ў беларускае "ў"» (7, 13). Альбо піша: "...вялізная шыпаватая булава, продкі называлі такую на ўсходні манер "буздыган" (7, 230).

Выкарыстоўваючы старабеларускую лексіку, аўтар спасылалася на кнігі XVI–XVII стст.; на гістарычныя і царкоўныя кнігі, якія з'яўляліся для яго адной з крыніц узбагачэння мовы (як і сучасная моватворчасць народа – гутаркі з простымі людзьмі, слоўнікі – старажытныя і сучасныя, моўныя скарбніцы вуснай народнай творчасці). Ён дае тлумачэнне сотням і сотням слоў: казнатка – шнуровая жаночая вопратка (3, 144), ларнік – архівіст, натарыус (8, 37), выліваха – белая чапля (3, 205), окрут – карабель (4, 131), плінфа – старажытная, вельмі пляскатая цэгла (3, 16), аддзедзічаваць – атрымаць у спадчыну (4, 199), утэрфіне – тонкае, вельмі дарагое сукно (3, 193), фалендыш – галандскае сукно (3, 191), корд – кароткі меч (8, 10), вацок – каліта (8, 12) і г.д.

Але часцей за ўсё пісьменнік ужывае гэтую лексіку такім чынам, што яна арганічна ўваходзіць у кантэкст, у агульную плынь апавядання. Так, Караткевіч добра ведае, што "...у старых палацах бывалі часам так званыя "слухаўкі", гэта значыць, таемныя прабоі ў мурах. У іх звычайна былі замураваны "галаснікі" – асобай формы гарлачы, што ўзмацнялі гукі" (3, 280). Коні дзікага палявання караля Стаха "старажытнай пароды", "сапраўдныя палескія дрыгканы" з падрэзанымі жыламі ля хвастоў" (3, 289). Пісьменнік ведае, што "боты на высокіх абцасах з падкоўкамі празываліся ў нашых продкаў кабцямі" (3, 297), што "порткі насілі з карозеі – тонкага сукна", а "наверх чалавек нацягваў чугу, старажытную беларускую верхнюю вопратку" (3, 297), а за ганебны ўчынак чалавек быў "вырачаны на баніцыю – выганне за межы... каралеўства" (3, 397).

Аналагічнае ўжыванне знаходзіць у лексіка дыялектная: "Чакайце, – буркнуў Іван, толькі сцябло схаваю. → Якое сцябло? – Ну, тутэйшае слова, латок, на які нерат укладваецца" (3, 24); "...апануты ў сялянскую світку і

поршні – скураныя палескія лапці" (3, 352); "...скакнуў з купіны лемпарт балотны, збіў ударам сваіх грудзей... такі быў ужо звычай балотнай рысі" (3, 285).

Прызначэнне паэта і паэзіі, на думку пісьменніка, – складаць песні ў гонар сваёй Радзімы, і "...калі ты не складзеш такой песні – шэлег табе цана. І лепей тады ніколі табе не быць паэтам" (7, 165). Караткевіч здолеў скласці такую песню, здолеў "працягнуць з свайго сэрца" аж "да самага неба звонкую ніць", як "срэбраную ніць жаўранка", песня шчасця якога "праз хмары, цяжкія, як кентаўры... звінела ўзахлёб" (5, 81).

Яго называюць гісторыкам, летапісцам сваёй зямлі, Нестарам з Оршы назваў яго Алег Лойка ў адным са сваіх вершаў, а ён быў сынам сваёй бацькаўшчыны, свайго народа, якому служыў кожным сваім словам, служыць і будзе служыць.

Спіс твораў У.Караткевіча, выкарыстаных у артыкуле:

1) Каласы пад сярпом тваім. Кніга першая. Мн., 1968; 2) Каласы пад сярпом тваім. Кніга другая; 3) З вякоў мінулых. Апавяданні, аповесці. Мн., 1978; 4) Чорны замак Альшанскі: Зборя. Мн., 1983; 5) Мая Іліяда. Вершы. Мн., 1969; 6) Нельга забыць. Раман. Мн., 1982; 7) Выбраныя творы ў 2 т. Т.1. Апавяданні, аповесці. Мн., 1980; 8) Т.2. Хрыстос прыязміўся ў Гародні. Раман; 9) Збор твораў у 8 т. Т.1. Вершы. Мн., 1987.

Т.М.КАЗАЧЭНКА

ЛЕКСІКА КАНЦЫЛЯРСКА-ЮРЫДЫЧНЫХ ДАКУМЕНТАЎ ВІЦЕБШЧЫНЫ ПЕРШАЙ ПАЛАВІНЫ XVI СТ.

Лексічная сістэма юрыдычных дакументаў, створаных у перыяд фарміравання беларускай народнасці ў судовых канцылярыях Віцебшчыны, у многіх адносінах збліжалася са слоўнікам жывой народнай мовы. Яна ўключала розныя па часе і месцы ўзнікнення, па спосабах утварэння і шляхах пранікнення словы, якія абазначалі самыя разнастайныя назвы рэалій і паняццяў. З ліку вядомых у наш час нешматлікіх арыгінальных кніг Метрыкі Вялікага княства Літоўскага першай палавіны XVI ст. аб'ёмам і шырынёй ахопу рэчаіснасці вылучаецца Кніга Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг. (рукапіс ЦДАСА, ф.389, кн.228), што дае найбольш поўнае ўяўленне аб лексічных працэсах у тагачаснай літаратурна-пісьмовай мове.

Як і іншыя ўзоры ранняй старабеларускай канцылярска-юрыдычнай дакументацыі, даследаваны помнік пісьменнасці працягваў справаводчыя традыцыі папярэдняга перыяду. Таму даволі значным аказаўся ў ім лексічны пласт, атрыманы ў спадчыну ад старажытнарускай мовы. Сярод гэтых намінацыйных сродкаў пэўную частку складаюць лексічныя адзінкі праславянскага паходжання. У ліку іх найбольш шматлікі і семантычна разнастайны разрад утвараюць назоўнікі, якія абазначаюць назвы з'яў прыроды (*градъ, громъ, морозъ, роса, снегъ*), рэльефу мясцовасці (*гора, долина, лесъ, озеро, река*), пор года, адрэзкаў часу (*весна, годъ, день, лето, месьяць*), раслін (*груша, дубъ, ель, сосна, яблоня*), жывёл (*волкъ, дятель, заяць, лось, олень*), частак чалавечага цела (*бедро, лобъ, нога, носъ, рука*) і інш.

Параўнальна вялікая колькасць праславянскіх назоўнікаў характарызуе сферы сямейнага жыцця і сваяцкіх адносін (*братъ, внукъ, дедъ, отецъ, сынъ*), бытавой і гаспадарчай дзейнасці (*борона, ведро, коса, ролья, серпъ*), уяўляе сабой назвы гаспадарчых і жылых будынкаў і іх частак (*гумно, домъ, окно, стена, хлевъ*), раскрывае грамадскія адносіны (*война, посолъ, родъ, староста, судъ*).

Прыметнікі праславянскага паходжання служаць для абазначэння фізічных якасцей чалавека і жывёл (*глухий, лысый, молодой, слепый, старый*), колераў (*белый, желтый, зеленый, синий, черный*), уласцівасцей і якасцей рэчаў (*густый, кислый, легкий, мокрый, острый*), а таксама дазваляюць даваць маральную і інтэлектуальную характарыстыку людзей